

تحلیل استنادی مآخذ پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد
رشته زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات
دانشگاه تهران (۱۳۷۰-۱۳۷۶)^۱

اثر: باهره آزیده*

(ص ۱۰۹ تا ۱۲۰)

چکیده

هدف این پژوهش، بررسی وضعیت استناد در پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران در سالهای ۱۳۷۰-۱۳۷۶ می‌باشد. نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل داده‌ها گویای آن است که از لحاظ نوع مواد، استناد به منابع کتابی نسبت به سایر انواع منابع بیشتر است. در بررسی زبان منابع، میزان استفاده از منابع فارسی و عربی بیشتر از منابع لاتین می‌باشد. در خصوص موضوع استنادها: مشخص گردید که پژوهشگران حوزه ادبیات فارسی بعد از رده ادبیات، به رده دین، رده زبان و در مرتبه آخر به رده تاریخ و جغرافیا، بیش از سایر رده‌ها، استناد کرده‌اند و پربسامدترین منابع نیز در این چهار رده به دست آمد. از لحاظ فرم ادبی به آثار نظم بیشتر از نثر استناد شده است. قابل ذکر است که کتاب "تاریخ ادبیات در ایران" تألیف ذبیح‌الله صفا، پربسامدترین منبع و "عبدالحمین زرین‌کوب" پربسامدترین مؤلف در این تحقیق شناخته شد.

واژه‌های کلیدی: تحلیل استنادی، مآخذ پایان‌نامه‌ها، ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، زبان فارسی.

مقدمه

یکی از متون تحقیقاتی که به منظور ارتقاء دانش و پیشبرد علوم تدوین می‌شود پایان‌نامه‌هاست که اکثراً بخاطر موضوعهای نو و بدیعی که دارند مورد توجه هستند و چنانچه در تدوین آنها اصول تحقیق رعایت شود بی‌شک از منابع بارز کتابخانه‌ها به شمار می‌روند.

از آنجایی که یک تحقیق خوب باید بر استنادهای علمی استوار باشد استفاده از منابع مفید اطلاعاتی در تدوین کارهای تحقیقاتی از اهمیت خاصی برخوردار است. دانشجویان نیز برای تهیه پایان‌نامه اساس کار خود را بر تجربیات و آثار پیشینیان طرح‌ریزی کرده و آنها را با یافته‌های خود تطبیق می‌دهند و به عنوان مآخذ پیشین در کار تحقیقی خود بکار می‌برند تا با ارائه آرای جدید بتوانند کاری معتبر و نو ارائه نمایند.

"ویژگی ژرف‌نگری و محدود بودن دامنه کار سبب می‌شود که دانشجو برای یافتن شواهد تحقیق یا سابقه کار، متون و منابعی را جستجو کند و مورد استفاده قرار دهد که گاه از چشم دیگران دور می‌ماند. ماهیت منابع و روی آوردن به اسناد و مدارکی که شناسایی و دستیابی به آنها با دشواری صورت گرفته است سبب می‌شود فهرست مآخذ پایان‌نامه‌ها منبع بسیار بارزشی برای آگاهی نسبت به متون مربوط به موضوعی کاملاً خاص باشد. همین ویژگی سبب شده پایان‌نامه‌ها از دو دیدگاه در رشته‌های مختلف آموزشی و پژوهشی مورد توجه قرار گیرند؛ یکی به عنوان مدرک مستند پژوهشی (به اعتبار متن تحقیق)، و دیگری به مثابه نوعی کتابشناسی تخصصی (به اعتبار فهرست مآخذ پایانی)"^۲.

این پژوهش در صدد است با استفاده از روش تحلیل استنادی، فهرست مآخذ پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی را در یک دوره هفت ساله مورد بررسی قرار دهد.

در مطالعه استنادی که امروزه در بررسی روابط مفهومی نوشته‌ها مورد توجه است، روابط میان مدرک استناددهنده و مدرک مورد استناد بررسی می‌شود. و هر

گاه بکوشیم قواعدی را که بر این رابطه حاکم است کشف کنیم، به تحلیل استنادی دست زده‌ایم. تحلیل استنادی یکی از تکنیکهای کتابسنجی است.

اگر این فرض را بپذیریم که بین مآخذ و متن رابطه مفهومی و محتوایی وجود دارد پس مآخذ پایان‌نامه‌های رشته زبان و ادبیات فارسی به دلیل ارتباط مفهومی که با متون ادبی دارند می‌توانند با ارزش و قابل بررسی باشند.

هدف

هدف از پژوهش حاضر، بررسی وضعیت استناد در پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی است تا با بهره‌گیری از روش تحلیل استنادی مشخص شود دانشجویان رشته زبان و ادبیات فارسی از چه منابعی در تهیه پایان‌نامه‌های خود استفاده می‌نمایند.

به طور کلی اهداف پژوهش عبارتند از:

۱. تعیین ارتباط بین نوع رشته و میزان استناد به کتاب و نشریه.
۲. تعیین سیاهه درجه‌بندی شده از عناوین کتب و نشریاتی که بیشترین استناد را دارند.

پرسشهای اساسی

۱. توزیع استنادها از لحاظ نوع مواد و منابع در پایان‌نامه‌ها به چه صورت است؟
۲. توزیع زبانی استنادها چگونه است؟
۳. توزیع موضوعی استنادها چه وضعی دارد و پربسامدترین منابع مورد استفاده در هر موضوع کدام است؟
۴. استنادها از لحاظ فرم ادبی (نظم و نثر) چگونه است؟ و پربسامدترین منابع در این مبحث کدام است؟
۵. منابع مورد استناد در حوزه زبان و ادبیات فارسی چه منابعی می‌باشند؟
۶. مؤلفان مورد استناد در حوزه زبان و ادبیات فارسی چه کسانی هستند؟

روش تحقیق

در این بررسی، از روش تحلیل استنادی استفاده شده است و با استفاده از علم کتابسنجی به تعیین و مقایسه استنادهای موجود در پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران در سالهای ۱۳۷۰-۱۳۷۶، مبادرت شده است.

روش گردآوری اطلاعات

شیوه گردآوری اطلاعات به روش کتابخانه‌ای و از طریق رؤیت پایان‌نامه‌ها، صورت گرفته است. پس از نسخه برداری از فهرست مآخذ پایان‌نامه‌ها، کلیه اطلاعات کتابشناختی این مآخذ روی برگه‌های اطلاعاتی ثبت گردید. به منظور ثبت اطلاعات صحیح و رفع ابهامات اسامی اشهر نویسندگان، نام صحیح منابع، موضوع منابع، تشخیص نوع زبان از فهرست مستند مشاهیر، فهرست کتب چاپی مشار، کتابشناسی ملی ایران، همچنین کارشهای رایانه‌ای و دستی برگه‌دانهای کتابخانه مرکزی و دانشکده ادبیات دانشگاه تهران استفاده شد.

جامعه آماری

جامعه آماری پژوهش عبارت است از تمامی پایان‌نامه‌هایی که در فاصله سالهای ۱۳۷۰-۱۳۷۶ به دانشکده ادبیات دانشگاه تهران ارائه شده‌اند که تعداد آنها ۱۱۱ پایان‌نامه بود. از این تعداد، ۸ عنوان پایان‌نامه به دلیل فقدان فهرست مآخذ از جامعه مورد مطالعه حذف شد. بنابراین از ۱۰۳ پایان‌نامه ۴۴۰۲ استناد استخراج و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت.

تجزیه و تحلیل یافته‌ها

۱. توزیع استنادها از لحاظ نوع مواد و منابع

بررسی نوع منابع مورد استناد، بیانگر این است که از مجموع ۱۰۳ پایان‌نامه

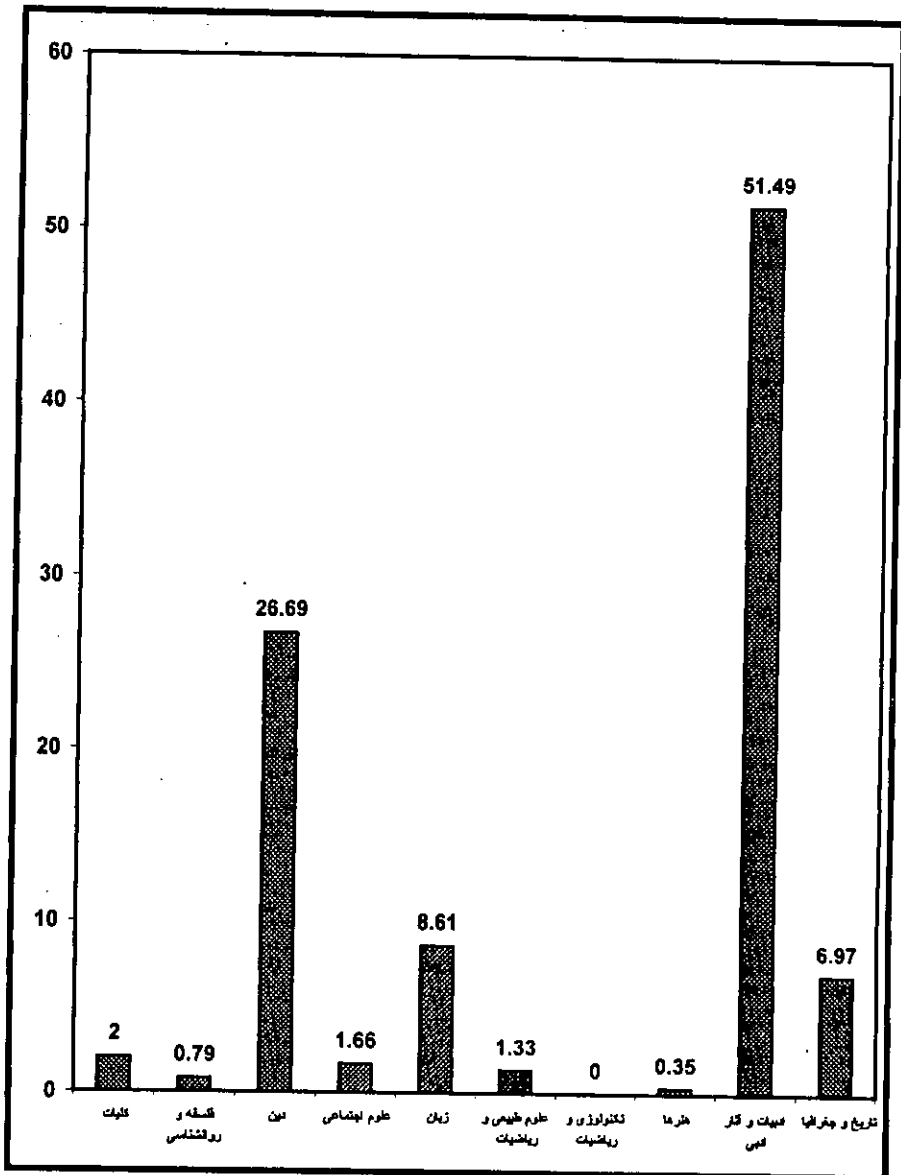
مورد بررسی، مجموعاً ۴۴۰۲ استناد مورد محاسبه قرار گرفتند و مشخص گردید که منبع اصلی استنادها، کتاب است. یعنی کتاب ۹۷ درصد، نشریات ادواری ۲/۲۴ درصد و سایر اشکال منابع اطلاعاتی ۷۶٪ درصد از کل استنادها را تشکیل می‌دهند.

۲. توزیع زبانی استنادها

در پاسخ به پرسش اساسی مربوط به توزیع زبانی استناد پایان‌نامه‌ها، نتایج نشان می‌دهد که متون مورد استناد به سه زبان فارسی، عربی و انگلیسی تألیف شده است. بیشترین استناد به زبان فارسی است که ۸۷/۸۴ درصد استنادها را شامل شده است. میزان استناد به زبان عربی ۱۱/۴۳ درصد و کمترین استناد به زبان انگلیسی به میزان ۷۳٪ درصد بوده است.

۳. توزیع موضوعی استنادها

برای بررسی موضوعی مآخذ پایان‌نامه‌ها به پیروی از یک رده‌بندی موضوعی استاندارد نیاز بود. برای این منظور از روش رده‌بندی ده‌گانه دیویی استفاده شد. نتایج این مبحث بدین قرار است: بیشترین میزان استناد در رده ادبیات بوده است یعنی ۲۱۹۹ مورد استناد که ۵۱/۴۹ درصد از کل مآخذ را شامل می‌شود. سپس رده دین با ۱۱۴۰ مورد استناد که ۲۶/۶۹ درصد از کل استنادها را شامل می‌شود. بعد از آن رده زبان که ۳۶۸ مورد استناد یعنی ۸/۶۱ درصد از کل استنادها را در بر می‌گیرد و سپس رده تاریخ و جغرافیا که ۲۹۸ مورد استناد یعنی ۶/۹۷ درصد از استنادها را به خود اختصاص می‌دهد و سایر رده‌ها در سطح کمتری یعنی از ۱۵ تا ۸۸ مورد، استناد داشته‌اند.

توزیع موضوعات مورد استناد براساس رده‌بندیهای کلی دهمی در پایان‌نامه‌ها

پس از بررسی موضوعات، پرسیامدترین منابع در این چهار رده به دست آمد و مشخص شد که سه رده دین، زبان و تاریخ، رابطه تنگاتنگی با ادبیات فارسی دارند و بسیاری از آثار ادبی و شاهکارهای ادبی با این موضوعات ارتباط دارند. پرسیامدترین منبع مورد استناد رده ادبیات، تاریخ ادبیات در ایران با ۶۲ بار فراوانی، دیوان حافظ، مثنوی مولوی، احادیث مثنوی، حدیقه سنایی و شاهنامه فردوسی از ۲۵ تا ۳۵ بار فراوانی، و کلیات شمس، فنون بلاغت و صناعات ادبی، دیوان خاقانی، کلیله و دمنه، بوستان و کلیات سعدی با ۲۰ تا ۲۴ بار فراوانی جزء منابع پرسیامد در رده ادبیات هستند.

همچنین در خصوص منابع پرسیامد در رده دین، قرآن کریم با ۳۲ بار فراوانی پرسیامدترین منبع در رده دین است. بعد از آن تذکرة الاولیاء، اسرارالتوحید، المعجم المفهرس لالفاظ قرآن کریم و کشف المحجوب هر کدام از ۲۲ تا ۲۴ بار فراوانی، و نیز نهج البلاغه، فرهنگ لغات و اصطلاحات عرفانی، مرصاد العباد، ترجمه رساله قشربه، جستجو در تصوف و نفحات الانس جامی با ۱۲ تا ۱۹ بار فراوانی بسامد بالایی دارند.

از لحاظ منابع پرسیامد در رده زبان، یافته‌ها نشان می‌دهد فرهنگ معین با ۵۷ بار فراوانی پرسیامدترین منبع در این رده، بعد از آن لغتنامه دهخدا با ۵۳ بار فراوانی و برهان قاطع با ۳۵ بار فراوانی جزء منابع پرسیامد در رده زبان هستند.

همچنین پرسیامدترین منبع مورد استناد در رده تاریخ و جغرافیا، تاریخ بیهقی با ۲۲ بار فراوانی و بعد از آن ترجمه تفسیر طبری، تاریخ جهانگشای جوینی، حبیب السیر، تاریخ گزیده، راحة الصدور و سفرنامه ناصر خسرو از ۷ تا ۱۵ بار فراوانی جزء منابع پرسیامد رده تاریخ و جغرافیا می‌باشند.

۴. وضعیت استنادها از لحاظ فرم ادبی (نظم و نثر)

در زمینه وضعیت منابع اطلاعاتی مورد استناد از لحاظ فرم ادبی (نظم و نثر) اطلاعات زیر به دست آمد:

استناد به آثار منظوم ۲۹/۴۸ درصد و آثار منثور ۱۴/۳۵ درصد را تشکیل می‌دهد. به عبارتی استناد به شعر نزدیک به دو برابر استناد به نثر ادبی است. ۵۶/۱۵ درصد از کل استنادها مربوط به سایر متون می‌باشد. در این رابطه، دیوان حافظ با ۳۸ بار فراوانی از پرسامدترین آثار شعری، تذکرة الاولیاء با ۲۴ بار فراوانی از پرسامدترین آثار نثر ادبی است. جداول شماره ۱ و ۲ پرسامدترین منابع نظم و نثر را نشان می‌دهند.

ردیف	عنوان	مؤلف	فراوانی
۱	دیوان حافظ	حافظ، شمس‌الدین محمد	۳۸
۲	مثنوی	مولوی، جلال‌الدین بن محمد بن محمد	۳۲
۳	احادیث معنوی	فروزانفر، بدیع‌الزمان	۲۹
۴	حدیقه‌الحقیقه و شریعة‌الطریقه	سنایی، غنوی الوالمجد محدودین آدم	۲۵
۵	شاهنامه	فردوسی، ابوالقاسم	۲۵
۶	کلیات شمس	مولوی، جلال‌الدین محمد بن محمد	۲۴
۷	دیوان خاقانی	خاقانی، بدیل بن علی	۲۲

جدول شماره ۱. پرسامدترین منابع نظم

جدول شماره ۱ گویای آن است که دیوان حافظ با ۳۸ بار فراوانی از پرسامدترین آثار شعری است. بعد از آن مثنوی مولوی، احادیث مثنوی، حدیقه سنایی، شاهنامه فردوسی، کلیات شمس و دیوان خاقانی از ۲۲ تا ۳۲ بار فراوانی جزء منابع پرسامد شعری هستند.

ردیف	عنوان	مؤلف	فراوانی
۱	تذکرة الاولیاء	عطار، محمد بن ابراهیم	۲۴
۲	اسرار التوحید	محمد بن منور	۲۳
۳	تاریخ بیهقی	بیهقی، محمد بن حسین	۲۲
۴	کشف المحجوب	هجیری، علی بن عثمان	۲۲
۵	کلیله و دمنه	نصرالله منشی، نصرالله بن محمد	۲۱
۶	سبک‌شناسی بهار	بهار، محمد تقی	۱۸
۷	گلستان سعدی	سعدی، مصلح بن عبدالله	۱۸

جدول شماره ۲. پربسامدترین منابع نثر ادبی

جدول شماره ۲ نشانگر آن است که تذکرة الاولیاء با ۲۴ بار فراوانی از پربسامدترین آثار نثر ادبی و بعد از آن اسرارالتوحید، تاریخ بیهقی، کشف‌المحجوب، کلیله و دمنه، سبک‌شناسی بهار و گلستان سعدی از ۱۸ تا ۲۳ بار فراوانی جزء منابع پربسامد نثر ادبی بشمار می‌روند.

۵. منابع مورد استناد در حوزه زبان و ادبیات فارسی

برای تعیین فراوانی منابع مورد استناد در ۱۰۳ پایان‌نامه مورد بررسی، کلیه فیشهای مآخذ به ترتیب الفبای نویسنده مرتب شدند. سپس منابع با فراوانی ۳ به بالا استخراج گردید. از مجموع ۴۴۰۲ عدد فیش مآخذ در کلیه پایان‌نامه، ۲۰۲۴ سند به دست آمد که تعداد ۳۳۸ سند با فراوانی بیش از دو بار بود که مجموعاً ۲۴۲۵ استناد را به خود اختصاص دادند و تعداد ۲۹۱ سند با فراوانی ۲ بار که مجموعاً ۵۸۲ استناد را شامل شد و تعداد ۱۳۹۵ منبع نیز با فراوانی یکبار به دست آمد.

به طور کلی نتایج نشان می‌دهد تعداد ۳ منبع که از ۵۴ تا ۶۲ بار فراوانی داشته‌اند جزء منابع پربسامد به شمار می‌روند.

ردیف	نام منبع	مؤلف	فراوانی
۱	تاریخ ادبیات در ایران	صفا، ذبیح‌الله	۶۲
۲	فرهنگ معین	معین، محمد	۵۷
۳	لغتنامه دهخدا	دهخدا، علی‌اکبر	۵۴

جدول شماره ۳. فراوانی پربسامد مورد استناد در پایان‌نامه‌ها

جدول شماره ۳ مبین آن است که تاریخ ادبیات در ایران تألیف ذبیح‌الله صفا با ۶۲ بار فراوانی پربسامدترین منبع در این پژوهش می‌باشد. پس از آن فرهنگ معین با ۵۷ بار فراوانی و لغتنامه دهخدا با ۵۴ بار فراوانی جزء منابع پربسامد در این پژوهش هستند.

۶. مؤلفان مورد استناد در حوزه زبان و ادبیات فارسی

در خصوص پراستنادترین مؤلفان در پایان‌نامه‌های مورد بررسی، اطلاعات زیر به دست آمد:

از مجموع ۲۵۷ مؤلف که در پایان‌نامه‌های مورد بررسی به آنها استناد شده ۲۶۷۴ بار فراوانی استناد به مؤلفان با فراوانی بیش از ۲ بار تعلق گرفت و تعداد ۴۳۶ استناد به ۲۱۸ مؤلف با فراوانی ۲ بار و نهایتاً ۱۲۹۲ مؤلف هر کدام با فراوانی ۱ بار اختصاص یافت. یک مؤلف دارای بیشترین حد استناد بود.

جدول شمار ۴ مبین آن است که عبدالحسین زرین‌کوب با ۹۴ بار فراوانی پراستنادترین مؤلف در پایان‌نامه‌های مورد بررسی است. ذبیح‌الله صفا با ۸۸ بار فراوانی و علی‌اکبر دهخدا با فراوانی ۷۸، جزء مؤلفان پراستناد در این پژوهش هستند.

ردیف	نام مؤلف	فراوانی
۱	زرین‌کوب، عبدالحسین	۹۴
۲	صفا، ذبیح‌الله	۸۸
۳	دهخدا، علی‌اکبر	۷۸

جدول شماره ۴. مؤلفان پراستناد در پایان‌نامه‌های مورد بررسی

پیشنهادها

در بررسی مآخذ پایان‌نامه‌های رشته زبان و ادبیات فارسی، مواردی مشاهده گردید که در اینجا به ذکر آن می‌پردازیم.

- هنگام نوشتن منابع مورد استناد مشخصات کامل منابع (سرشناسه، عنوان، محل و تاریخ نشر) به طور دقیق و صحیح ارائه شود.

- بررسی نوع منابع، مبین آن است که دانشپژوهان حوزه ادبیات فارسی به کتاب بیش از منابع دیگر، نظیر مقالات، مجلات، پایان‌نامه‌ها و سایر منابع اطلاعاتی استناد کرده‌اند. لذا پیشنهاد می‌شود محققین، مقالات مختلفی را که در زمینه زبان و ادبیات فارسی و آخرین دستاوردهای ادبی و فرهنگی به چاپ می‌رسد، نیز مورد توجه قرار دهند.

از طرفی میزان استفاده از منابع لاتین در مقایسه با فارسی و عربی بسیار اندک است. از آنجایی که ادبیات گسترده و غنی فارسی با داشتن نوابغی چون حافظ، سعدی، مولوی و فردوسی شهرتی جهانی دارد، لذا پیشنهاد می‌شود آثاری که به زبان لاتین در مورد زبان و ادبیات فارسی منتشر شده است بیشتر مورد توجه قرار گیرد.

پانوشته‌ها و منابع

۱. این مقاله برگرفته از تحلیل استنادی مآخذ پایان‌نامه‌های کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران (۱۳۷۰-۱۳۷۶) به راهنمایی دکتر طاهره علمی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشگاه علوم تربیتی، دانشگاه تهران ۱۳۷۸.
۲. حری، عباس. *مروری بر اطلاعات و اطلاع‌رسانی*. تهران، نشر کتابخانه، ۱۳۷۲.
۳. ——. *تحلیل استنادی و شباهت‌های آن با علم الحدیث*. نشر دانش. دوره ۴ (بهمن و اسفند ۱۳۶۲).
۴. صفا، ذبیح‌الله. *تاریخ ادبیات در ایران*. انتشارات فردوس، ۱۳۷۰.
۵. قطبی، سیمین. *بررسی وضعیت استفاده از منابع در مقالات دایرة‌المعارف‌های فارسی منتشر شده در ایران*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی دانشگاه تهران، ۱۳۷۶.
۶. مرادی، نورالله. *مرجع‌شناسی*. تهران، فرهنگ معاصر، ۱۳۷۲.
۷. موسوی، شهرآذر. *تحلیل استنادی مقالات سرگذشت‌نامه*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی، دانشکده روانشناسی و علوم تربیتی، دانشگاه تهران، ۱۳۶۶.